

STATE

ONTOLOGICKÁ ALTERNATIVA McTAGGARTOVA PARADOXU (K NEPROSTOROVÉMU POJETÍ TEMPORALITY PŘÍTOMNOSTI)

Vladimír HAVLÍK

AN ONTOLOGICAL ALTERNATIVE OF McTAGGART'S PARADOX

The article deals with McTaggart's paradox of time from an ontological point of view. There are two basic approaches which are usually taken in solving McTaggart's paradox. The most commonly adopted in analytic philosophy is the rejection of the flow of time as a myth. This position leads to the extreme statement that the world is intrinsically tenseless. The other is the view that temporal passage is a genuine feature of the world and is consistent with an ontology of concrete events. The author endeavours to support the latter position with a discussion of a non-spatial conception of time. This conception is based on the present being conceived as a „moving Now“.

Od roku 1908, kdy byla poprvé publikována McTaggartova stať „The Unreality of Time“ ([7], 457-84), je znám důkaz nereálnosti času, který je označován jako McTaggartův paradox. S tímto důkazem se musí více či méně vyrovnat každá filosofická koncepce času. Intencí McTaggartova paradoxu je ukázat a zdůvodnit nereálnost času a tím i veškeré temporality věcí. Uvedené zdůvodnění je paradoxem proto, že staví na jistých, evidentních charakteristikách času, které však v rámci analyticky provedeného postupu vedou ke sporu. Požadují-li se něco z hlediska bytnosti věci jako nutné pro věc samu a je-li to následně shledáno jako sebe sama popírající nutnost, pak je tu důkaz popírající realitu této věci. Paradoxnost spočívá v tom, že věc nemůže na jedné straně existovat bez svého nutného určení, na druhé straně nemůže existovat ani s tímto určením, neboť to věc samu popírá. Jinými slovy, představa času jako pomíjějícího¹ je sebesporná a tedy nemůže být pravdivá ([9], 3).

McTaggartův paradox zaujal pozornost většiny významných analytických filosofů, kteří se soustředili jak na odmítnutí paradoxu z nejrůznějších důvodů, tak i na jeho obhajobu. V současnosti se však převážná většina analytických filosofů domnívá, že plynoucí pojetí času je beznadějně chybné a atributy času jako plynutí, tok či běh se považují za zavádějící metafory, neboť ve skutečnosti

všechny události zůstávají navždy fixovány v „místech“, kde nastaly ([11], 501-523). Jediným řešením je tak koncepce bezčasové existence událostí, kdy svět je zbaven vnitřního plynutí a čas je reálný jen díky našemu pohledu na svět. „Věci a události nejsou samy o sobě buď minulé, přítomné nebo budoucí. Jejich uplývání v čase je pouze způsob, kterým se na ně díváme a ne způsob jak jsou v realitě.“ ([9], 24) Zároveň s tímto tvrzením se popírá i ontologická asymetrie mezi minulým a budoucím a hledají se cesty jak odvrátit fatalismus v tomto kontextu ([5]). Časové charakteristiky jako *být minulý, přítomný* nebo *budoucí* nejsou tedy původně vlastnostmi událostí samých, z čehož vyplývá jednoznačný závěr, že temporální plynutí je mýtus. Uniknout paradoxu lze tedy tímto způsobem pouze za cenu toho, že odmítneme koncept *stávajícího se* či *pohybujícího se* „Nyní“². Přestože je toto řešení v analytické filosofii běžné, nelze zapomenout na oprávněnou otázku: „O jakém čase můžeme potom ještě hovořit?“

Na druhé straně však existují i ojedinělé pokusy prokázat opak, tj. že interpretace pojmu temporálního plynutí je plně srozumitelná a oprávněná, a že časový tok je vlastností světa samého a není v rozporu s ontologií konkrétních událostí ([6], 341-353). Na alternativitě McTaggartova paradoxu se pokusím ukázat, jak by mohl být tento názor podpořen.

Jestliže McTaggart dokazuje nereálnost času tím, že vyhrocuje zdánlivě nutné charakteristiky času tak, aby ony samy paradoxně popřely čas, zbývá zde místo jednak pro kritické prověření jeho analytického postupu, kterým paradoxu času dosahuje ([4], 76), a jednak pro úvahy o předpokladech, na kterých zmiňovaný paradox stojí. Pokud jde o předpokladovost McTaggartova paradoxu, chci se nyní zabývat tím, zda je možné podržet koncepci časového plynutí v rámci jiných ontologických předpokladů než McTaggartovských, aniž by bylo nutné uvažovat o čase pouze v běžném (psychologickém) smyslu. Na jedné straně půjde tedy o snahu kriticky promyslet McTaggartova východiska jako východiska, která neodpovídají temporalitě (neboť ji popírají), na straně druhé o cennost McTaggartovy analýzy a posun ve smyslu jeho paradoxu pro současnost. S jistým předstihem lze říci, že jestliže se zásadně nezměnila naše představa času v rámci přírodní vědy a stále odpovídá v jistém smyslu McTaggartovým východiskům, pak ještě navzdory všem námitkám³ platí, že čas je nereálný. Požadujeme čas tak, že náš požadavek se stává ortelem proneseným nad časem samým. Buď je naše představa plně McTaggartovská a pak je čas nereálný nebo musí být tato představa zbavena „*stávajícího se Nyní*“ a čas, zbaven plynutí, se stává pouhým reliktem následně uspořádaných událostí, z kterých však není vůbec zřejmé, v čem se tato uspořádanost zakládá. Dnes již tedy není paradoxní čas

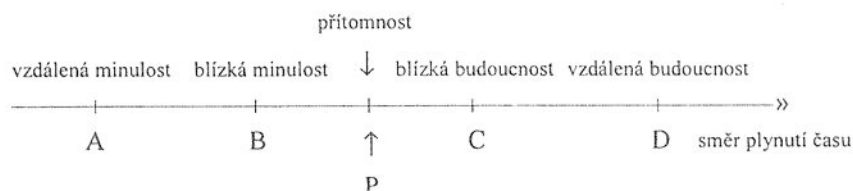
nebo způsob, kterým paradoxu času dosahujeme, ale to, že tematizace času je stále McTaggartovská. Paradoxní je stálost a praktická nenarušitelnost této tematizace. Paradoxní je běžná funkčnost a úspěšnost této paradoxní představy času. Paradoxní je, že samovyvracející se schéma umožňuje úspěšný provoz a fungování.

Východiskem dalších úvah může být souhlasné hodnocení otázky McTaggartovy časové A-série oběma zmiňovanými koncepcemi. Shodují se s McTaggartem v tom, že A-série je sebesporná. Rozcházejí se ovšem v tom, zda je realita času podmíněna McTaggartovým požadavkem na nutnost změny v rámci A-série, či ne. V zásadě se zde tedy uvažuje o určitých ontologických alternativách času. Pokusme se tedy ukázat McTaggartova východiska jako předem ontologicky sporná, tj. předem odmítnout na nich postavenou krystalizaci paradoxu pro možnost ontologické alternativy času.

Prvním východiskem je McTaggartova analýza času jako A-série a B-série. McTaggart vychází při určování místa⁴ v čase ze dvou možných způsobů. První způsob je charakteristika každého místa jako *minulého, přítomného a budoucího* (A-série). Druhý způsob, kdy určujeme místo nějaké události v čase, je asymetrická tranzitivní relace *dříve-později* (B-série), která charakterizuje každé místo v čase jako buď dřívější nebo pozdější vzhledem k ostatním místům. Již v tomto prvním předložení času jako diferujícího se v rozdílné typy sérií událostí musí zaujmout alespoň dva aspekty. Prvním je nekonzistentnost přiblížení času ve dvou vzájemně nezávislých liniích⁵ uspořádání událostí, druhým to, že určení místa události v čase je zde bráno jako východisko; tj. že za prvé, na základě způsobu určení místa v čase je čas sám konstituován; za druhé, že jde o způsob určení *místa*. Znamená to, že čas je takto určován nepřímo prostřednictvím určování události a zároveň, že toto určování již předpokládá takový koncept času, který v sobě obsahuje „místa“, jež je třeba nějak určovat, ať již vzhledem k sobě (*dříve-později*) nebo vzhledem k přítomnosti (*minulé, přítomné, budoucí*). Koncept času se tak zakládá konceptem místa.

Předpokladem, na kterém spočívá diference mezi dynamickou A-sérií a statickou B-sérií, je lineární, jednorozměrný čas, jehož určitý úsek je zobrazitelný přímkou. Jednotlivé události jsou pak vztahovány k této přímce jako body, které lze na tuto přímku vynést. B-série je tedy přímkou, na které jsou vyneseny jednotlivé body označující události a relace mezi těmito body je *dříve než* nebo *později než*. Pro tento permanentní rozdíl *dříve-později* bývá B-série označována za statickou. Událost v rámci B-série je v relaci k jiné události vždy dřívější či pozdější a toto určení se nemění. Na rozdíl od toho prochází událost v A-sérii

přítomností z budoucnosti do minulosti, je tedy v jistém smyslu určována dynamicky a bývá také v literatuře věnované diskusi McTaggartova paradoxu ([14]) označována jako dynamická. A-série je však také založena na přímce pouze s tím rozdílem, že na přímce je vynesena bod P značící přítomnost, který odděluje budoucí a minulé události.

Přestože se toto schéma může zdát triviálním vzhledem k tradičnosti naší zkušenosti a představě času, chci se pokusit ukázat, že tu jsou jisté předpoklady, jejichž důslednější uvážení může zpochybnit tuto běžnou představu.

Vydeme-li z předpokladu a našeho vnitřního přesvědčení, že se čas nějak pohybuje, říkáme obvykle, že čas plyne od minulého k budoucímu. McTaggart na to sám upozorňuje v poznámce ([8], 88, pozn. 1), kde říká, že je obvyklé uvažovat čas pomocí metafory prostorového pohybu. Zde se tedy opět a navíc explicitně objevuje prostorovost jako konstituent času. V prvním případě je prostorovost východiskem uspořádanosti událostí – tedy času. V tomto druhém případě jde o prostorovost ve smyslu směřování od místa k místu, které nyní zakládá „pohyb“ času. Podobně jako je relativní vzájemný pohyb dvou těles v prostoru, vzniká i otázka po pohybu v této „prostorové“ analogii času. Pohybuje se *přítomnost* jako význačný bod A-série nebo se pohybují události vůči němu? Přestože nejsme schopni rozhodnout, jak říká McTaggart ([8], 88, pozn. 1), mezi tím, zda se přítomnost vzdaluje minulým událostem nebo naopak minulé události přítomnosti a otázka po pohybu času se tak stává nejednoznačnou, je důležité, že není nejednoznačná otázka po tom, zda se pohybuje A-série podél B-série nebo naopak.

V prvním případě, říká McTaggart, tedy v případě pohybu B-série podél fixované A-série, jde o pohyb od budoucího k minulému. Ve druhém případě pohybu A-série podél fixované B-série jde o pohyb od dřívějšího k pozdějšímu. Co však znamená, že se série vůči sobě nějak pohybují? Jak si představit pohyb B-série (*dříve-později*) podél fixované A-série (*minulé-přítomné-budoucí*)?

Snad jedině tak, že B-série je v obou případech sérií událostí „ležících vedle sebe“, zatímco A-sérii je nutné redukovat pouze na bod přítomnosti. Pak již je možná představa pohybujícího se bodu přítomnosti podél staticky uspořádaných událostí v B-sérii, nebo naopak představa statického bodu přítomnosti, který je míjen pohybující se B-sérií uspořádaných událostí.

Tyto pohyby jsou však i nyní nejednoznačné, neboť jsou pouze vzájemnými pohyby. To znamená, že pokud zde není něco třetího vůči němuž bychom mohli rozhodnout o pohybu či klidu série, je potom vcelku jedno, zda se pohybuje přítomnost podél B-série událostí nebo naopak. Výsledek tohoto pohybu je vždy identický. Navíc je třeba říci, že pokud zde skutečně není uvažováno něco třetího vůči němuž je možné určit vzájemný pohyb, pak McTaggartova otázka po pohybu sérií vůči sobě, která předpokládá pouze tyto série, je opět nejednoznačnou otázkou. Důsledkem této nejednoznačnosti je, že zde není žádný rozdíl mezi pohybem od budoucího k minulému a pohybem od dřívějšího k pozdějšímu. Touto vzájemností pohybů totiž minulé splývá s dřívějším a pozdější s budoucím. Ukazuje se tedy, že představa pohybujícího se, plynoucího času je v každém ohledu *nejednoznačná*.

Problém pohybu času má však ještě druhý významný moment a to vztah mezi plynutím času a existencí událostí samých. Pokud přijmeme „*plynoucí čas*“ za běžnou představu času, pak vzniká otázka jaký je běžnější názor na existenci událostí, a který z možných je více nebo méně slučitelný s představou plynoucího času? V jednom případě události existují pouze tehdy pokud se stávají přítomnými a nemohou se skutečně pohybovat (přemísťovat) od budoucího přes přítomné k minulému, zatímco ve druhém případě se existující budoucí událost stává přítomnou a posléze existující minulou událostí. Lze říci, že běžně nediferencujeme mezi těmito koncepcemi, přestože je mezi nimi zásadní rozdíl.

Zeptejme se tedy, co znamená pro McTaggarta (tj. v rámci prostorové analogie času) být budoucí událostí vnesenou do nějakého bodu na stranu „budoucnosti“, na přímku od zvoleného bodu přítomnosti? Znamená to, že tato událost již v budoucnosti nějak existuje a že vzdálenost od bodu přítomnosti určuje „dobu“ (jinými slovy jistý počet událostí, které projdou bodem přítomnosti), po které se stane budoucí událost přítomnou. Právě A-sérii charakterizuje McTaggart jako „... *jdoucí ze vzdálené minulosti skrze blízkou minulost k přítomnosti a potom z přítomnosti skrze nejbližší budoucnost ke vzdálené budoucnosti, nebo opačně.*“ ([8], 87-88) Události jsou tedy více nebo méně minulé a více nebo méně budoucí. Tímto ontologickým pojetím událostí se jen potvrzuje prostorová analogie času. „*Jestliže substancializujeme události, musíme, abychom dodrželi*

konzistenci, chápat čas prostorově (spatialising time). Znamená to uvažovat čas jako něco, v čem události jsou stejně, jako jsou substance v prostoru“. ([13], 166)

Proč bychom však měli pochybovat o této charakteristice událostí, když se zdá evidentním, že jsou události včerejší a události, které se staly před staletími. Je tomu ale také tak i s budoucími událostmi? Jistě, očekáváme události zítřejší a události za staletí a mezi nimi intuitivně diferencujeme v našich očekáváních, ale znamená to, že tyto události přicházejí k přítomnosti skutečně z budoucna tak, že pozítřejší událost bude zítra zítřejší? Odpovídají-li tomu naše jazykové formy, nemusejí ještě odpovídat času samému. Nemá být „*budoucí*“ určením, které stírá všechny tyto domnělé relace a staví vše přicházející do neurčitelné říše potencialit, postrádajících jakýkoliv řád následností a uskutečňujících se až aktualizací a mizením do minula?

Tento ontologicky významný argument bývá nejčastěji zmiňován v souvislosti s kritikou McTaggartova paradoxu. Jeho zastánci⁷ upozorňují na to, že minulé a budoucí jsou z hlediska otevřenosti ontologicky rozdílné. V čase, který jakoby plyne od minulého k budoucímu, vzrůstá počet událostí minulých a prohlubuje se tak asymetrie minulého vůči budoucímu. Minulé je fixováno a nelze je měnit, zatímco budoucí je naopak nezaloženo, protože ještě neexistuje. Minulé je ontologicky uzavřeno, kdežto budoucí naopak ontologicky otevřeno. Tento ontologický rozdíl mezi minulým a budoucím lze znázornit např. stromovým modelem reality, ve kterém je minulé vytvářeno fixovanými a definitivními událostmi, zatímco budoucí neobsahuje nic než rozmanitost větví se možností. Tento stromový model reality, který je sice považován za nejlepší obranu proti McTaggartovu paradoxu, je zároveň z různých důvodů zpochybňován ([5], 25) v tom smyslu, že by mohl poskytnout bezspornou koncepci plynutí času. Z tohoto hlediska lze předeslat, že uvažovaná neprostorová alternativa temporality přítomnosti je radikálnějším modelem reality než stromový model.

Jestliže tedy McTaggartova koncepce A-série předpokládá stejný statut jak pro minulé, přítomné i budoucí⁸, pak podle mého názoru neodpovídá času samému nejen v již zmíněném ontologickém smyslu, ale také ani ve smyslu analytickém. McTaggart neanalyzuje žádným způsobem A-sérii vzhledem k času ani vzhledem k používání jazyka⁹. Bere ji jako naprosto evidentní a odpovídající představě času. A-série je vzhledem k přítomnosti symetrická. Minulé události (tedy události, které již prošly ze vzdálené budoucnosti přes blízkou budoucnost přítomností a blízkou minulostí do vzdálené minulosti) se stále více a více vzdalují přítomnosti. Pro budoucí události platí obdobně, že se stále více a více

přítomnosti přibližují. Jako se minulé události vzdalují přítomnosti a stávají se více minulými, tak také události více budoucí se stávají méně budoucími. Považujme však toto, na rozdíl od McTaggarta, za nezdůvodněnou a neanalyzovanou extrapolaci, která vzniká již sama paradoxně. Zamlčeným předpokladem takové ontologie události je ztotožnění přítomnosti s nějakým momentem či událostí již minulou a vzhledem k této jakési *minulé přítomnosti* uvažování o událostech, které touto „přítomností“ prošly a projít teprve mají. Analogicky se pak předpokládá, že to samé platí pro *skutečnou* či *aktuální přítomnost*. Tedy, že před přítomností stojí události budoucí, které v jistém řádu (v již určené následnosti) projdou přítomností a stanou se minulými. Pokud však chceme být důslední, musíme analogii provedenou na základě zmíněné *minulé přítomnosti* v rámci A-série považovat za chybnou. Tím, co umožňuje rozlišit A-sérii od B-série, je právě přítomnost, jako významně se odlišující časové určení od jiných událostí v časové sérii. Jestliže tedy chceme podržet jeho význačnost, pak výše uvedená analogie je neoprávněná, neboť tuto význačnost přítomnosti ruší. Zároveň však zde není žádný důvod k předpokladu, že se budoucí událost přibližuje k přítomnosti. Z hlediska přítomnosti (tj. přítomnosti *skutečné* či *aktuální*) neexistuje v uvedeném smyslu žádná budoucí událost, tím spíše žádný řád (následnost) budoucích událostí. Existuje pouze přítomní skutečnost, či lépe neustále se aktualizující skutečnost, která směřuje k tomu, co můžeme nazvat budoucím.

Tvrzení o neexistenci budoucí události a o uspořádání budoucích událostí je tvrzením, které potřebuje vysvětlení. Problematičnost zmíněné teze se koncentruje v pojmu existence. Nejen¹⁰ Augustin ve svých konfesích píše, že minulé a budoucí události v nějakém smyslu „jsou“, a že zde je nějaké „tajné místo“, z kterého přicházejí a kam jdou. Musejí tedy „existovat“ v nějakém smyslu. Zároveň však přiznává, že zde nemohou být jako budoucí nebo minulé, ale vždy jako přítomné. Kdekoli je něco, je to vždy přítomné. ([1])

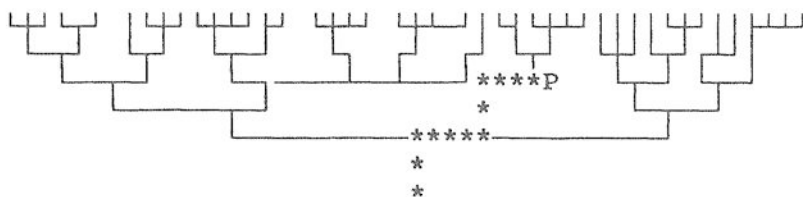
Proto je třeba chápat „neexistenci budoucí události“ v uvedeném smyslu jejího přicházení ze vzdálené budoucnosti přes blízkou budoucnost k přítomnosti. O neexistenci tu mluvíme ne z hlediska jsoucnosti budoucích událostí, ale z hlediska jejich bytí. Schopnost očekávat jisté události, stejně tak jako pravděpodobnost těchto událostí odvozená ze znalosti přítomných událostí a dokonce i zákonitě vyplývání jedné události z druhých ještě neznamená, že budoucí události procházejí jakýmsi aktuálním bytím v budoucím. Padá-li těleso v gravitačním poli Země, není jeho dopad již nějak aktuálně přítomný v budoucnosti a přítomnost se k události dopadu nijak nepřibližuje. Pohyb tělesa v gravitačním poli je sice vypočítatelný a experimentálně ověřitelný, neznamená to však, že se

s tímto experimentálním ověřením ověřuje také bytí blížíci se budoucí události dopadu. Z hlediska přítomnosti jsou pouze splněny jisté předpoklady na nichž spočívá oprávněná extrapolace potenciálně budoucího, nikoli však jeho skutečná aktualizace. Přítomnost je vždy určena nejen uskutečňující se událostí, ale také celým netematizovaným pozadím této události. Přítomnost je díky tomuto pozadí totalitní a unikátní.

Zdá se tedy, že veškeré jazykové formy pracující na základě A-série jsou založeny na neoprávněném posunu *minulé přítomnosti* do *skutečné* či *aktuální přítomnosti*. Vlastní smysl přítomnosti je tak setřen a nahrazen jedním z již minulých bodů vynesných na lineární časový řád. Vzhledem k těmto skutečnostem bychom v prvním kroku k neprostorovému pojetí času, museli schéma A-série revidovat a upravit takto:

kde P je směřující přítomnost a A1, A2, A3 jsou minulé události. Tím se přítomnost stává směřující vůči budoucímu a zároveň se stává otevřenou vůči tomuto budoucímu. Oproti tomu minulost je již fixovanou říší aktualizovaného. V tomto kroku odpovídá revidovaná A-série stromovému modelu reality.

Zde bod P představuje „*pohybující se Nyní*“ od minulosti k budoucnosti realizováním potenciálních možností neexistující budoucnosti.

Je však třeba se zabývat i minulými událostmi a jejich následností či řádem vynesným na pomyslnou časovou osu. Zdá se, že v otázce minulých událostí již

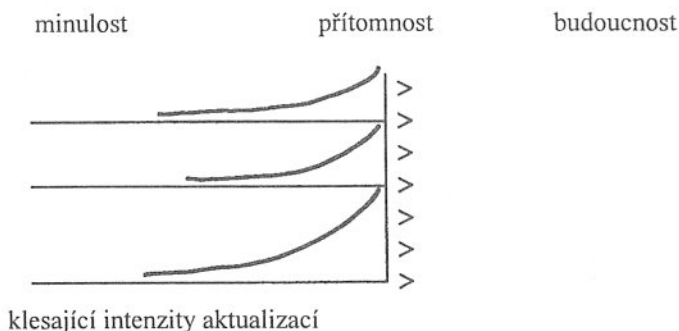
nemůžeme pochybovat o jejich uspořádání vzhledem k přítomnosti, neboť to, co se aktualizovalo, je stále nahrazováno novými aktualizacemi – přítomněním. Znamená to však skutečně, že každá předchozí aktualizace je nějak odsunována do pozadí stále vzdálenějšího a vzdálenějšího vzhledem k přítomnosti? Jistě, v rámci prostorového pojetí lze měřit vzájemné pozice jednotlivých aktualizací a nazvat rozdíly mezi těmito aktualizacemi *dobou*, která mezi nimi uplyne (jak to ostatně úspěšně každodenně činíme), ale je tato „doba“ skutečně dobou po kterou uplyne aktualizovaná událost kamsi do minula? Má tato doba skutečně význam vzdálenosti a její zvětšování význam vzdalování se od přítomnosti? Je-li tomu tak, pak je třeba se zeptat, jak je to, co se přítomnosti vzdaluje nebo od čeho se přítomnost vzdaluje (a to, jak jsme viděli, je vždy nejednoznačné), udržováno v existenci? Vzniká tu problém existence minulé události.

S ohledem na to, co bylo řečeno o „existenci“ budoucí události, je třeba analogicky upozornit na smysl termínu „existence“. Z hlediska přítomné aktualizace je minulé to, co se aktualizovalo bez ohledu na nějaký časový řád či následnost. Z hlediska přítomnosti je *minulé* označením toho, co se již aktualizovalo v přítomném, co však již zároveň není nijak aktualizováno v minulém, co tedy neustupuje a co ani nezachovává nějaký časový řád tohoto ustupování. Vzhledem k přítomnému okamžiku „*Nyní*“ je vše, co je již aktualizováno, *rovnocenně* minulé. Tuto *rovnocennost* lze charakterizovat extenzí. Vše, co je již aktualizováno, je *stejně extenzivně minulé*. Co však potom odpovídá oné „době“, kterou jsme schopni zprostředkovaně stanovit mezi jednotlivými aktualizacemi? Tato zprostředkovaně měřením zjiitelná „doba“ je rovna „*intenzi*“ s jakou je aktualizace podržována přítomností. Intenze je i onen Augustinův smysl, ve kterém minulé a budoucí události nějak „jsou“. Intenze v tomto smyslu však nemůže být zaměňována s intenzitou, kterou lze přiřadit události na základě její významnosti s jakou se prezentuje v historii či je podržována naší myslí. Intenze v tomto smyslu je časovou diferencí mezi událostmi, která nedestruuje naše intuitivní vnímání a orientování se v čase, ale která zároveň není založena na problematickém, prostorovém modelu času. Jestliže tedy říkáme, že je nějaká událost minulá, neznamená to, že je tato událost udržována jako aktualizace v extenzivním vzdalování se od přítomnosti, ale to, že událost konstituuje vždy přítomnost a přítomnost ji v sobě již vždy podržuje. Podržování minulé události v přítomnosti je onou *intenzí*. Tím je také zajištěn rozměr přítomnosti. Není to však opět rozměr v tradičním prostorovém smyslu, sahající *od-k* (např. od události k události či pozvolný přechod z budoucnosti do minulosti), ale jakýsi intenzivní rozměr, v kterém se přítomné naplňuje již uskutečněnými aktualizacemi.

cemi. Intenzivní rozměr přítomnosti je pak také tím, co umožňuje souvislost dění, stávání se a genezi jsoucna.

V jakém vztahu je tato navržená představa A-série vzhledem k jazykovým formám vyjadřování minulosti? Jen zdánlivě je tento model nesrovnatelný s běžným fungováním jazyka. Minulost je vyjadřována pomocí „býti“ v minulém čase, tedy slovesnou formou vyjadřující již skončenou existenci a nikoliv nějaké její stálé uplývání. Poměrování „doby“ mezi jednotlivými minulými aktualizacemi se provádí dodatečně určením naměřeného rozdílu mezi jednotlivými minulými aktualizacemi (např. bylo to před třemi roky). Toto vnější, dodatečné určení sice umožňuje představu onoho uplývání, ale ve skutečnosti je pouze zprostředkovaným převedením intenze aktualizace do extenzivní číselné formy.

Jak by se nyní změnilo grafické zobrazení A-série vzhledem k diskutovaným souvislostem minulých událostí? Opustili jsme již představu času jako jednorozměrného, lineárního plynutí od minulosti přes přítomnost k budoucnosti za cenu toho, že zbyla pouhá aktualizující se a naplňující se přítomnost směřování.

Po odmítnutí jak říše minulého jako uspořádaných událostí mizejících do minula, tak říše budoucího jako událostí přicházejících z budoucího, zbývá ještě uvážit to, co zbývá po tomto odmítnutí. Co nám analýza ponechala, je onen vůči budoucímu otevřený a prázdný rozměr, vůči minulému rozměr intenze. Zbývá vrátit se k otázce po tom, jak je možné v tomto přítomním pojmutu onu na začátku zmiňovanou intuitivní dynamiku času a událostí. Neboť kde je pro ni nyní místo v pouhém bodu přítomnosti jenž nepřechází od budoucího k minulému.

mu? Zdá se totiž, že problém je nyní mnohem hlubší než na počátku. Snahou je ukázat pohyb času a událostí, zatímco existence minulých a budoucích událostí se ukázala jako nemožná. Jestliže tedy nejsou budoucí události, které by přicházely do přítomného (nebo přítomné k nim), aby je jako minulé opustily (nebo aby je přítomné opustilo a zanechalo minulému), o čem nám ještě zbývá mluvit v tomto přítomném? Jak se v přítomném může vůbec něco objevit a jak z něho vůbec něco může uniknout?

V souvislosti s takto položenými otázkami je nutné zdůraznit, že jejich palčivost s kterou jsou položeny, je poplatná právě prostorové koncepci času. Ptáme se totiž se zamlčeným prostorovým předpokladem po tom, jak do místa přítomného *Nyní*, může něco vstoupit z jeho okolí a jak ho něco může opět opustit. Oprávněnou otázkou může snad tedy být otázka po samé přítomnosti: „Co je v tomto kontextu přítomnost? Co je ono *Nyní*?“

Pokud se vrátíme k McTaggartově A-sérii, je *pohybující se Nyní* tím, co zde zakládá pohyb času, uplývání a nastávání jednotlivých událostí. Zároveň však na druhé straně také tím, co vede ke sporu, k paradoxu a k popření času samého. Převažujícím způsobem řešení takto vzniklého paradoxu je souhlas s McTaggartem ve spornosti A-série, z čehož vyplývá popření představy „*plynouceho času*“, ale nesouhlas s McTaggartem v jeho požadavku, že bez A-série není možná změna. V základě všech těchto modifikací je přesvědčení, že B-série je dostatečná ke zdůvodnění změny a času. Události jsou v objektivní realitě (jejímž modelem je čtyřrozměrný prostoročas) seříděny pouze v relacích *dříve-později* a *přítomnost*, *pohybující se Nyní* je důsledek pouze psychologického času. Např. podle Melora ([9]) je pro realitu času postačující, když zdůvodníme změnu v rámci B-série. A-série sice stále vede ke sporu, ale to znamená, že pouze *plynutí* času je mýtus, zatímco čas jako relace *dříve-později* má právo na reálnou existenci.

Prostorová analogie času je v rámci těchto přístupů dovedena do extrému. Události existují v realitě v jakémsi pseudoprostorovém smyslu „*vedle sebe*“, ve vzájemných relacích *dříve-později*. Žádný z okamžiků není preferován jako aktuální přítomnost a její nastávání, přičemž veškeré dění a stávání se je záležitostí pouhého vstupu vnímajícího vědomí. Objektivita dění a nastávání je zpochybněna. Tuto představu nazval M. Capek absurdním dualismem mezi atemporálním fyzikálním světem a časovým vědomím a dovedl ji do krajnosti: „... z tohoto hlediska jsme již mrtví, aniž by se to nyní uskutečňovalo; ale naše vědomí loudající se podél světočáry¹¹ svého vlastního těla dosáhne každou pre-existující a nominálně budoucí událost, která ve svém završení čeká, až bude

konečně dosažena naším vědomím ... K těmto velmi podivným důsledkům vede prostorová analogie času (*spatialization of time*) a striktní determinismus.“ ([2], 165)

I přes tuto velmi silnou námitku proti prostorové představě času byl např. A.Grünbaum přesvědčen, že „... vznikání nebo stávání se události, jako odlišnost od jejího pouhého bytí, není nic jiného, než vstup události do bezprostředního vědomí vnímajícího organismu (člověka)“ ([3], 324). Události se tedy nestávají, nevznikají a nezavršují se, dění je pouhý mýtus. Přítomnost *pohybujícího se Nyní* je do reality vnesena vědomím, bez něhož nemá žádný význam.

Přestože toto vzorové Grünbaumovo tvrzení bylo založeno především na fyzice teorie relativity a kvantové teorii, je přijímáno mnoha filozofy i nyní, kdy soudobá fyzika (především nerovnovážná termodynamika a synergetika) pracuje s vlastním vnitřním časem uskutečňující se události (samoorganizujícího se procesu) a přímo tematizuje mechanismy vznikání a dění se přírody. Avšak ani tato situace nemusí být zárukou zdůvodnění přítomnosti ve fyzikální realitě. Podobně se totiž pokoušel objektivovat přítomnost již H. Reichenbach tím, že jí vázal na stav přírodního systému. „Přítomnost lze ve světě rozlišit; „*Nyní*“ má objektivní význam. I kdyby nežil žádný člověk, je zde „*nyní*“; „přítomný stav planetárního systému“ je stejně tak určená specifikace jako „stav planetárního systému v čase narození Krista“ ([10], 141). Je-li „přítomný stav planetárního systému“ pro Reichenbacha zdůvodněním objektivitvy přítomnosti, pak pro jiné je jen zdůvodněním její subjektivitvy. Neboť jaký je objektivní rozdíl mezi *Nyní* v čase narození Krista a *přítomného Nyní*? Podle zastánců subjektivní role plynutí času je rozdíl pouze v referenci k našemu vědomí *Nyní*. Proti takovému subjektivismu však jak se zdá neexistuje obrana.

Obrátme se tedy k tomu jak je možné v rámci pokusu o alternativní, neprostorovou ontologii času tematizovat přítomnost jako pohybující se *Nyní*. McTaggart ukázal, že pokud je tento *časový bod přítomného nyní* založen existencí budoucích a minulých událostí, pak tato časová struktura (A-série) vede ke sporu, k paradoxu a k popření reality času samého. Vyřešit tento paradox a uchránit tak koncepci času, znamená pro mnohé, jak jsme již zmínili, popřít objektivitu přítomnosti, popřít koncept *pohybujícího se Nyní* a *redukovat tak* čas pouze na B-sérii relací dříve-později. Neprostorová koncepce času a přítomnění musí být proto konstituována s ohledem k tomu, že odmítá jak představu času na základě pouhé B-série, tak i McTaggartovu A-sérii jako existenci budoucích a minulých událostí. Společně s Priorem a Levisonem můžeme říci, že odmítáme bezčasovou ontologii událostí. Události *existují* pouze když se stávají nebo uskutečňují.

„Říci z tohoto hlediska, že nějaká událost X je minulá a ne již přítomná skutečně pouze znamená, že tu byl případ, kdy událost X existovala nebo se stávala, ale že tu nyní není případ, že událost X existuje nebo nastává.“ ([6], 350) V neprostorové koncepci času se tedy vše koncentruje do přítomnosti, do onoho preferovaného okamžiku *Nyní*. Jak tedy neprostorově pojmout takovou představu přítomnosti? Jak je takto přítomné?

Nejpřekvapivější odpovědí, kterou bychom mohli dostat je to, že přítomné není. Tím však jako by se vše uzavřelo a ztratilo význam, neboť jestliže i ono poslední co zůstalo *není*, pak vše mizí a uzavírá se v sobě. O čem lze tedy ještě mluvit? Použijeme-li poněkud odlišných výrazových prostředků, neboť je v této souvislosti lze považovat za vhodnější, můžeme se zeptat: „Je možné aby přítomné bylo nějak jsoucí?“ To přítomné, v kterém se jsoucí teprv samo objevuje jako jsoucí a jen díky tomuto přítomnému je lze nějak tematizovat? V tomto smyslu je zřejmě jsoucí jako nějaké východisko až zprostředkovaným východiskem právě přítomného. Jsoucí je východiskem jen díky přítomnému jako stále se potvrzujícímu ne-*jsoucnu*. Sebepotvrzení přítomného ve svém „ne“ je tou intuitivně citěnou dynamikou času a událostí. Tato dynamika je však nejen intuitivní, psychologická, či závislá na vstupu vědomí, ale především a nejprve je vlastním východiskem jsoucí. Nejsoucni přítomného ukazuje teprve jsoucí v jeho bytí. Přítomné tedy není. A právě jen díky tomuto není a jeho neustálému potvrzování můžeme o přítomném mluvit. Tím a jen tím je také dána veškerá temporalita bytí. V rámci prostorového pojetí bychom museli říci, že jsoucí je ukazováno přítomným tak, že přítomné od sebe neustále ustupuje a v tomto ustupování otevírá prostor pro jsoucí.

Zdá se tedy, že je v povaze času samého nebýt, ale bytí jsoucího umožnit. Jen zdánlivě se zde dostáváme k McTaggartově podobnému výsledku nereálnosti času. Jestliže čas není tak jako jsou ostatní jsoucí, pak to ještě neznamená, že je nereálný. Čas je v tomto ohledu intenze věci či událostí, s jakou se podílejí na bytí. Z hlediska neprostorového pojetí času neexistuje žádná událost *staticky* jako entita splňující relaci dříve-později, jejíž přítomná lokalizace je závislá na vědomí. Existence události je vázána jejím stáváním se, její genezí od svého vzniku přes udržování své identity ke svému zániku. To se však neděje paralelně v prostorovém smyslu, ale v unikátním okamžiku *Nyní* jak s ohledem k intenzi, s kterou jsou podržovány již prošlé stavy geneze, tak k možnostem, které ještě nejsou realizovány. Časem však není tato vnější extenze od vzniku k zániku, ale intenze této participace události na bytí v každém okamžiku. Plynutí času, *pohybující se Nyní*, není tedy plynutím či pohybem v prostorovém

smyslu od události k události, ale jen orientovanou souvislostí otevřeného a prázdného rozměru přítomnosti vůči budoucímu a zároveň rozměru intenze vůči minulému.

Otázka tedy nakonec nestojí tak, zda atemporální události plynoucí řekou času se stávají přítomnými, když nás právě mijejí, či zda plynutí času je pouhou metaforou rodící se jen díky nastávajícím událostem v *Nyní*. Jde spíše o to, kde a jak se setkává čas s událostmi, nebo opačně, kde lze čas a události vůbec rozlišit.

Podrobnější diskusí koncepce McTaggartovy A-série, se tak ukázaly ty předpoklady, které vedou k představě *prostorovosti času*. Takto pojímaný čas je sice běžně funkční, avšak ve svém základě sebesporný, sebepopírající se a nereálný. Snahy o zdůvodnění reality času pouze na základě B-série se sice ukázaly jako možné řešení, zároveň však jako dovádějící představu *prostorového času* k extrému. Jako ontologická alternativa A-série byla diskutována východiska možné představy neprostorového pojetí času, jeho plynutí, přítomnosti a ontologie událostí. Z tohoto hlediska ztrácí objektivizovaná McTaggartova B-série, jako relace „bezčasově“ existujících událostí dříve-později, své oprávnění, a A-série, konstituovaná ontologií událostí existujících v budoucím i minulém, je redukována na stávající se plnost aktuální přítomnosti, na časový okamžik *Nyní*.

Filosofický ústav AV ČR
Jilská 1, Praha 1, 11000
e-mail: vladim@earn.cvut.cz

POZNÁMKY

- ¹ tensed (transient) view of time
- ² V literatuře bývá užíváno těchto termínů: „moving now“, „the transiency of the Now“, „becoming“. Zprostředkovaně se to týká i pojmů vyjadřujících plynutí času: „flux“, „flow“, „passage“ of time.
- ³ Srv. rozsáhlou literaturu k problematice McTaggartova paradoxu otištěnou např. ve [14].
- ⁴ Překlad „position in time“ jako místo či poloha v čase odpovídá McTaggartově představě řazení událostí na časové linii A či B série.
- ⁵ Srv. pokusy ukázat vzájemnou závislost A-série na B-sérii či B-série na A-sérii atd., např. ve [14].
- ⁶ „Jistým počtem událostí“ lze rozumět například počet skoků vteřinové ručičky hodin.
- ⁷ Např. Broad (1938), Gale (1969), Geach (1972), Schliesinger (1980).
- ⁸ Tento názor je zastáván v rámci temporálního realismu. Např. Russel (1903), Williams (1951), Smart (1955), Grünbaum (1963), Horwich (1987), Faye (1989) a další obhajují názor, že

minulé a budoucí mají z tohoto hlediska stejný ontologický status. Společně s tím také kladou poněkud absurdně znějící požadavek o bezčasovém nastávání událostí, který je důsledkem odmítnutí přítomnosti jako specifického okamžiku *pohybujícího se Nyní*. Takzvané bezčasové (tenselessly) nastávání událostí v čase t , znamená, že „událost U je pravdivá v libovolném čase kdy nastává v t “, tj. událost nastává tak, že pravdivostní hodnota empirických vět není funkcí času.

- ⁹ Např. Broad, C. D.: *Examination of McTaggart's Philosophy*, vol.ii (Cambridge 1938), p. 315 (Broad zde poukazuje na vznik McTaggartova paradoxu díky pokusu popsat A-sérii bez použití gramatických časů a jeho námitky se týkají pouze logických chyb v McTaggartově „vyjádřování se“ o událostech.)
 Smart J. J. C.: *The River of Time*. In: *Mind*, Oct. 1949, pp. 483-94, reprodukováno také v *Essays in Conceptual Analysis*, charakteristikou událostí jako měnících se; východiskem jeho námitek je teze: Věci se mění, události se stávají.), atd.
- ¹⁰ Podobně se zabývali tímto problémem např. G. E. Moore, C. D. Broad, A. N. Prior, A. B. Levinson.
- ¹¹ Světočára je linie označující časoprostorovou lokalizaci tělesa při popisu v čtyřrozměrném prostoročase.

LITERATURA

- [1] AUGUSTIN: *Konfese*. xi. 17-18
- [2] CAPEK, M.(1961): *The Philosophical Impact of Contemporary Physics*. Princeton.
- [3] GRÜNBAUM, A. (1973): *Philosophical problems of space and time*. Dordrecht.
- [4] HAVLÍK, V. (1994): K analýze McTaggartova paradoxu. (Paradox McTaggartova paradoxu). *Filosofický časopis* 1.
- [5] HORWICH, P. (1987): *Asymmetries in Time. Problems in the Philosophy of Science*. MIT.
- [6] LEVISON, A. B. (1987): Events and Time's Flow. *Mind*, 383.
- [7] McTAGGART, J. M. E. (1908): The Unreality of Time. *Mind*, 18.
- [8] McTAGGART, J. M. E. (1968): Time. In: *The Philosophy of Time*, edited by R. M. Gale, London.
- [9] MELLOR, D. H. (1981): *Real Time*. Cambridge.
- [10] REICHENBACH, H. (1925): *Die Kausalstruktur der Welt und der Unterschied von Vergangenheit und Zukunft*. Berichte der Bayerischen Akademie München.
- [11] SCHLESINGER, G. N. (1982): *How Time Flies*. *Mind*, 91.
- [12] SMART, J. J. C. (1949): The River of Time. *Mind*, October.
- [13] SMART, J. J. C. (1968): Spatialising Time. In: *The Philosophy of Time*, edited by R.M.Gale, London.
- [14] *The Philosophy of Time* (1968), (edited by R. M. Gale), London.